

РОЗДІЛ І

Вірний Сорока віз свого полковника дрімучими лісами, сам не знаючи, куди їхати, що робити, в який бік спрямувати свій шлях. Кмитиць був не лише поранений, а й оглушений пострілом. Сорока час од часу змочував у відрі, що висіло біля сідла, ганчірку й обмивав пораненому обличчя. Іноді він зупинявся біля лісового струмка чи озерця, щоб зачерпнути свіжої води. Але ні вода, ні привали, ні біг коня не могли отямити пана Анджея. Він лежав як мертвий, тому жовніри, котрі їхали з ним, люди досвідчені менше, ніж Сорока, затурбувалися, чи живий полковник.

— Живий, — відповідав їм Сорока, — через три дні сидітиме на коні, як і ми з вами.

За годину Кмитиць розплющив очі, й із губів у нього злетіло тільки одне слово:

— Пити!

Сорока підніс йому до рота баклажку з чистою водою, але від нестерпного болю пан Анджей так і не розтиснув губів — і не зміг попити. Він уже не впав у забуття, але ні про що, одначе, не питав, немовби нічого не пам'ятав. Широко розплющеними каламутними очима дивився на лісову гущавину, на клапті блакитного неба над головою, що проглядали крізь просвіти поміж листям, і на своїх товаришів, дивився, ніби пробудившись од сну або протверезившись від

похмілля. Без слів дозволяв він Сороці перев'язувати голову, не стогнав, коли той знімав пов'язки. Напевно, холодна вода, якою вахмістр обмивав рану, була йому приємною, бо очі Кмитиця часом усміхалися.

А Сорока втішав його:

— Завтра, пане полковнику, лихоманка мине. Дасть Бог, живі будемо.

Надвечір лихоманка й справді почала спадати, а на заході сонця і погляд прояснів.

— Що то за шум такий? — зненацька запитав пан Анджея.

— Де? Ніякого шуму тут нема, — відповів Сорока.

Шуміло, мабуть, тільки в голові у пана Анджея, бо вечір стояв погожий. Косі промені призахідного сонця пронизували густі нетрі, освітлюючи лісові сутінки й золотячи червонясті стовбури сосен. Не віяв вітер, лише де-не-де з ліщини, беріз і грабів спадало на землю листя та лякливий звір із легким шурхотом утікав від вершників у глиб лісу.

Було прохолодно. У пана Анджея, очевидно, знову почалася лихоманка, бо він кілька разів повторив:

— Вельможний князю, вороги ми не на життя, а на смерть!

Уже зовсім стемніло, і Сорока подумував про ночівлю. Але вершники вступили у сирий бір, під копитами зачавкотіла багнука, і загін ішов далі, щоб вибратися на вищу й сухішу місцину.

Їхали годину, другу, і все ніяк не могли проминути болота. Тим часом знову посвітлішало, вийшов місяць уповні. Раптом Сорока, який їхав попереду, зіскочив із сідла й заходився роздивлятися лісовий ґрунт.

— Коні тут пройшли, сліди видно на болоті, — висновив він.

— Хто ж міг проїздити, якщо й дороги ніякої нема? — зауважив один із жовнірів, які підтримували Кмитиця.

— А сліди є, та ще скільки! Он там, поміж соснами, чітко видно.

— Певно, худоба ходила.

— Не може бути. Нині не час худобу в лісі пасти, та й відбитки копит виразні, тут якісь люди проїздили. Добре б знайти хоч смолярню.

— То їдьмо слідами.

— Їдьмо!

Сорока знову скочив у сідло, і вершники рушили. У торфянистому ґрунті весь час добре виднілися сліди копит. При місячному світлі можна було навіть розрізнити, що вони немовби зовсім свіжі. А проте коні грузили в болото до колін і вище. Жовніри вже стали побоюватися, чи не відкриється попереду ще глибше болото. Але через якихось півгодини вони відчули запахи диму та смоли.

— Десь тут смолярня! — сказав Сорока.

— А онде! Іскри видно! — показав один із вершників.

І справді віддалік вився червоний племенистий дим, а довкола нього танцювали іскри від тління під землею вогнища.

Підїхавши чимближче, жовніри побачили хату, колодязь і великий сарай, збитий із соснових колод. Здорожені коні заїржали, у відповідь із сараю пролунало іржання цілого табунка, і тої ж хвилини перед вершниками виросла постать у кожусі навиворіт.

— Чи багато коней пригнали? — крикнув чоловік у кожусі.

— Гей, хлопче! Чия смолярня? — звернувся до нього Сорока.

— Хто ви такі? Звідкіля взялися? — з переляком та подивом у голосі запитав смоляр.

— Не бійся! — відповів йому Сорока. — Ми не розбійники!

— Їдьте своєю дорогою, нема чого вам тут робити!

— Стули пилосок і веди нас у хату, допоки честю просимо. Ти що, хаме, не бачиш, що ми пораненого веземо?

— Хто ви такі?

— Гляди, щоб я тобі з рушниць не відповів. Ліпші від тебе, хлопче! Веди до хати, а то зваримо тебе у твоїй же смолі.

— Самому мені од вас не відбитися, ну та нас більше буде. Головою накладете!

— І нас більше буде, веди!

— Ну й ідіть собі, мені що до того!

— Дай нам попоїсти, що знайдеться, і горілки. Пана веземо, він запластить.

— Якщо живим звідси поїде.

Так розмовляючи, вони увійшли в хату, де у печі горів вогонь, а з горщиків, що стояли на підлозі, пахло тушкованим м'ясом. Хата була порівняно простора. Сорока відразу завважив, що по під стінами стоять шість тапчанів, завалених баранячими шкурами.

— Та тут якась ватага живе, — пробурмотів він, звертаючись до товаришів. — Насипте пороху в рушниць та будьте насторожі! Оцього хама стережіть, щоби не втік. Нині вночі нехай господарі надворі посплять, ми хати їм не віддамо.

— Пани сьогодні не приїдуть, — сказав смоляр.

— То й добре, не доведеться сваритися через житло, а завтра ми поїдемо, — відповів йому Сорока. — А поки що поклади-но нам у миску м'яса, ми голодні, та коням вівса не пожалій.

— А звідки ж тут, на смолярні, вівсу взятися, вельможний пане жовніре?

— Чули ми, коні у тебе в сараї стоять, отже, й овес має бути, не смолою ж ти їх годуєш.

— Не мої то коні.

— Твої чи не твої — їдять те саме, що наші. Мерщій, хлопче, мерщій, якщо тобі шкура дорога!

Смоляр нічого не відповів. А жовніри тим часом поклали сонного пана Анджея на тапчан, після чого сіли вечеряти й стали наминати тушковане м'ясо та бігос, великий казан

якого стояв у печі. Знайшлась і пшоняна каша, а поряд у коморі Сорока намацав дзбанок горілки.

Проте він і сам тільки ковтнув, і жовнірам не дав пити, — вирішив уночі бути на бачності. Ця порожня хата з тапчанами на шестеро чоловіків і сараєм, у якому іржав табун коней, видалася йому дивною та підозрілою.

Він просто подумав, що це розбійницьке кодло, тим паче, у тій самій коморі, звідкіля виніс дзбанок, побачив багато зброї, розвішаної на стінах, бочку пороху і всякий мотлох, награвований, напевно, у шляхетських садибах. Якби повернулися додому господарі хати, важко було б сподіватися від них не те що гостинності, а й просто пощади. Тому Сорока, захопивши зі зброєю в руках хату, мав намір утриматися в ній силою або вступити у перемови з хазяями.

Він мусив це зробити і заради Кмитиця, для котрого ця подорож могла виявитися останньою згубною, і заради спільної їхньої безпеки. Одне тільки почуття було чуже йому, стріляному й досвідченому жовнірові, — це почуття страху. Але тепер він тремтів навіть од згадки про князя Богуслава. Чимало років Сорока служив Кмитицю і сліпо вірив не лише у відвагу, а й у щастя свого молодого пана. Не раз бачив його подвиги, відчайдушно зухвалі, що межували з безрозсудливістю, які незмінно закінчувалися щасливо і сходили рицареві з рук. Із Кмитицем здійснив він усі наїзди на Хованського, брав участь у всіх бійках, наскоках та викраденнях і дійшов думки, що його пан усе може, усе вміє, що він вирветься з будь-якої безодні й увєргне в неї, кого йому схочеться. Кмитиць був для нього втіленням величезної сили й успіху, а тепер от напав, мабуть, свій на свого, ні, напав пан Кмитиць на ліпшого від себе. Як же це? Викрав він князя одного, неозброєного, був той у нього в руках, але ж вирвався, ще більше — самого пана Кмитиця здолав, жовнірів його погромив і так налякав, що вони тікали від страху, побоюючись, як би він не кинувся за ними в погоню.

Дивом дивувався Сорока, аж голову втрачав, роздумуючи про це, — усього він міг чекати, але тільки не того, що знайдеться завзятець, який здолає його пана.

— Невже нам більше не щаститиме? — бурчав сам до себе, розглядаючись довкола від здивування.

І хоча колись він, бувало, із заплащеними очима йшов за Кмитицем в обоз Хованського, на його квартиру, оточену вісімдесятитисячним військом, тепер на саму згадку про довговолового князя з дівочими очима та рум'яним обличчям на нього нападав забобонний страх. Сорока не знав, що робити. Його лякала думка, що не сьогодні-завтра доведеться виїхати на велику дорогу, де їх може зустріти якщо не сам страшний князь, то погоня, котру він послав. Ось тому Сорока й звернув із дороги у дрімучий ліс, а тепер хотів перечекати в цій лісовій хаті, аж доки погоня втратить слід і знесилиться.

Але й таке сховище, уже з інших причин, здавалося йому небезпечним. Треба було вирішувати, що робити. Наказавши жовнірам стояти на варті біля дверей та вікон хати, Сорока звернувся до смоляра:

— Візьми, хлопче, ліхтаря, й ходімо зі мною.

— Хіба що скіпкою доведеться посвітити тобі, вельможний пане, нема у мене ліхтаря.

— Що ж, посвіти скіпкою. Спалиш сарай і коней — не мій клопіт!

На таке *dictum** у коморі відразу знайшовся ліхтар. Сорока наказав хлопцеві йти вперед, а сам пішов за ним, стискаючи в руці пістолет.

— Хто живе у цій хаті? — спитав він дорогою.

— Пани живуть.

— Як звати їх?

— Цього мені не велено говорити.

— Бачу, хлопче, тобі не минути кулі!

---

* Слово (лат.).

— Вельможний пане, ну а збрешу я, скажу інше яке ім'я, — заперечив йому смоляр, — яка тобі від цього користь, усе одно доведеться на віру взяти.

— Твоя правда! А багато їх?

— Старий, двоє паничів і двоє челядників.

— Що ж вони, шляхтичі?

— Звісно, шляхтичі.

— І живуть тут?

— Часом тут, а часом бозна-де.

— А коні звідки?

— Вони й приганяють, а звідкіля — Бог їх святий знає.

— Скажи мені правду, чи не промишляють твої господарі на великій дорозі?

— Та звідки ж мені знати, милостивий пане? Бачу, беруть коней, а в кого — не мій клопіт.

— А що вони з ними роблять?

— Інколи візьмуть штук десять-дванадцять, скільки є, і поженуть, а куди — я теж не знаю.

Ведучи таку розмову між собою, вони дійшли до сараю, звідки долинало форкання коней, і зайшли всередину.

— Світи! — звелів хлопцеві Сорока.

Той підняв ліхтар і почав світити. Сорока оком знавця оглядав по черзі коней, які стояли в ряд під стіною, і головою хитав, і язиком прицмокував, і бурчав сам до себе:

— Як би покійний пан Зенд потішився!.. Ось польські, московські, а онде німецький мерин, і ота кобила теж німецька!.. Чудові коні! А чим годуєш їх?

— Щоб не збрехати, милостивий пане, я тут дві галявинки ще навесні вівсом засіяв.

— То господарі твої ще з весни приганяють сюди коней?

— Ні, вони до мене челядника прислали з наказом.

— Отже, ти їхній?

— Був їхній, доки вони на війну не пішли.

— На яку війну?

— Хіба я знаю, милостивий пане? Пішли далеко, ще торік, а нині влітку повернулися.

— Чий же ти тепер?

— Та ліси ж королівські.

— А хто посадив тебе тут смолу курити?

— Королівський лісничий, родич господарів, він теж із ними коней приганяв, але поїхав якось і більше не повернувся.

— А гості до твоїх господарів не приїздили?

— Сюди ніхто не втрапить, кругом болота, і прохід тільки один. Це просто диво, що ви знайшли його, бо зблудиш — і засмокче безодня.

Сорока хотів сказати, що добре знає і ліс, і прохід, але, поміркувавши, вирішив промовчати про це й тільки запитав:

— А чи великий ліс?

Хлопець не зрозумів запитання.

— Як?

— Чи далеко тягнеться?

— Ге, та хто його коли пройшов: тут один ліс кінчається, другий починається, Бог його знає, де його нема. Я там не був.

— Гаразд! — мовив Сорока.

Він звелів хлопцеві повертатись і сам попрямував у хату.

Дорогою роздумував, як же вчинити, і вагався. З одного боку, брала його охота, скориставшись відсутністю господарів, забрати коней та втікати з усім табунком. Цінна то була б здобич, і коні дуже сподобалися старому жовнірові. Проте через хвилину він здолав спокусу. Взяти легко, а що потім робитимеш? Довкола болота, прохід один — як ти його знайдеш? Раз щасливий випадок допоміг, а вдруге, бачиш, і не пощастить. Іти слідами не можна, — у господарів, напевно, вистачило розуму, щоб зумисне назалишати зрадницьких обманних слідів, які приведуть просто у болотну безодню. Сорока добре знав повадки людей, котрі промишляють викраденням коней або беруть їх як здобич.

Дунав він, дунав, та як лясне себе по лобі.

— Який же я дурень! — пробурчав він. — Узяти хлопця на аркан — і нехай веде на велику дорогу. — На останніх словах зненацька здригнувся. — На велику дорогу? А там князь, погоня...

«Табунець голів на п'ятнадцять, уважай, втратили! — промовив сам до себе старий забіяка з таким жалем, немовби то він вигодував цих коней. — Одне можна сказати — закінчилося наше щастя. Чи з доброї волі господарів, чи супроти їхньої волі, а доведеться сидіти в хаті, аж доки пан Кмитиць одужає, а що буде потім — це вже його клопіт».

Роздумуючи отак, повернувся він у хату. Чуйні вартіві, хоч і бачили, стоячи під дверима, як миготить удалині в темряві той самий ліхтар, із яким пішли Сорока та смоляр, запитали, одначе, хто йде, й аж тоді впустили їх у хату. Сорока наказав жовнірам змінитись опівночі, а сам кинувся на тапчан поруч із Кмитищем.

У хаті стало тихо, тільки цвіркуни завели звичну пісню, в прилеглий коморі шкреблися миші, рилючись у мотлоху, та хворий час від часу прокидався і, напевно, марив у лихоманці.

— Ясновельможний королю, пробач!.. — долинали до слуху Сороки окремі слова. — Вони зрадники!.. Я відкрию усі їхні таємниці... Річ Посполита — червоне сукно... Гаразд, князю, ти у мене в руках! Тримай його!.. Ясновельможний королю, туди, там зрада!..

Сорока напівпідводився на тапчані й слухав. Але Кмитиць, крикнувши раз, другий, засинав, а потім знову прокидався і кликав:

— Оленько! Оленько! Не гнівайся!..

Аж перед північчю він зовсім заспокоївся і міцно заснув. Сорока теж почав дрімати, але невдовзі його розбудив тихий стукіт у двері.

Чуйний жовнір ураз розплющив очі, підхопився й вийшов із хати.

— Що там?

— Пане вахмістре, смоляр утік!

— От дідько б його взяв! Він невдовзі приведе сюди розбійників. А хто його стеріг?

— Білоус.

— Я пішов із ним наших коней напоїти, — почав виправдовуватися Білоус, — звелів йому відро тягти, а сам тримав коней...

— Що ж, він у колодязь стрибнув?

— Ні, пане вахмістре, він поміж колодами кинувся, — їх тут сила-силенна навалено біля криниці, — та в ями, що залишилися після корчування. Кинув я коней, думаю, якщо й порозбігаються вони, ми тут інших знайдемо, а сам мерщій за ним, але застряв у першій же ямі. Ніч, темно, він, диявол, місце знає, от і втік.... Щоб його чума взяла!

— Наведе він нам сюди цих чортів, наведе, щоб його грім убив! — вахмістр затнувся, а за хвилику сказав: — Не доведеться нам лягати, треба хату до ранку стерегти: от-от набіжить ватага.

І, показуючи приклад іншим, усівся з мушкетом у руді на порозі хати. Жовніри, улаштувавшись біля нього, то розмовляли упівголоса, то мугикали пісеньку, то прислухалися, чи не почувється у лісовому шумі тупотіння копит і форкання коней.

Ніч була погожа, місячна. Ліс шумів. У його нетрях кипіло життя. То була пора гону в оленів, і в гущавині лунали грізні рики рогачів. Їхні відголоски, короткі, хриплі, сповнені люті й гніву, чулися довкола, в усіх частинах лісу, й у глибині його, і ближче, часом зовсім поряд, за якусь сотню метрів від хати.

— Вони, як прийдуть, теж стануть ревти, щоб ошукати нас, — зауважив Білоус.

— Ні, сьогодні вночі вони не прийдуть. Поки хлопець до них добереться, то й день мине! — заперечив другий жовнір.

— Удень, пане вахмістре, треба б хату обнишпорити та стіни підрити, — якщо тут розбійники живуть, у них і скарби мають бути.

— Найкращі скарби — в отій стайні, — показав Сорока рукою на сарай.

— А чи не взяти?

— Дурні! Адже звідси виходу нема, довкола самі болота.

— А сюди ж ми дісталися...

— Бог привів. Жива душа не пройде сюди і не виїде звідси, якщо дороги не знає.

— День настане, знайдемо дорогу.

— Не знайдемо. Вони тут зумисне напетляли, бо сліди обманні. Не треба було хлопця випускати.

— До великої дороги тут лише день добиратися, — озвався Білоус, — он у той бік іти треба! — Він показав на східну частину лісу. — Будемо їхати, доки не виїдемо, — от і все!

— Ти гадаєш, виїдеш на велику дорогу, то вже й пан? Та ліпше тут куля від розбійників, аніж там петля.

— Це ж як, батьку? — спитав Білоус.

— Та нас же там уже, напевно, шукають.

— Хто, батьку?

— Князь.

Тут Сорока враз замовк, а з ним стихли від страху й інші.

— Ох! — зітхнув нарешті Білоус. — Тут кепсько і там кепсько: хоч куди кинь, усюди клин.

— Загнали нас, як сіроманців у тенета: тут розбійники, а там князь! — сказав другий жовнір.

— Щоб його грім убив! — вигукнув Білоус. — Як на мене, ліпше вже мати справу з розбійниками, ніж із характерником! А що несамовитий цей князь, то несамовитий! Завратинський із ведмедем зчіплявся, а він вирвав у нього шаблю, як у дитини. Не інакше, як чарів напускає. А як потім кинувся

князь на Вітковського, то в мене на очах виріс заввишки як сосна. Не будь цього, я б живим його не випустив.

— Усе одно дурень ти, що не напав на нього.

— А що я мав робити, пане вахмістре? Подумав: кінь під ним найкращий, отже, захоче він — сам утече, а напре на мене — то не відіб'юся, бо з характерником простому чоловікові не впоратися. Він з очей у тебе щезне або закрутиться стовпом пилюки...

— Це правда, — зауважив Сорока. — Коли я стріляв у нього, то його ніби туманом затягло, от я і схибив! Верхи усякий може промазати, бо кінь крутиться, але щоб пішому схибити, такого зі мною ось уже десять літ не було.

— Та що тут розводиться! — висновив Білоус. — Полічімо краще: Любенець, Вітковський, Завратинський, наш полковник — і всіх він один беззбройний завалив, а кожний же з них не раз виходив супроти чотирьох. Без диявольської допомоги йому б такого не зробити.

— Сподіваймося на Господа, бо диявол і сюди дорогу князеві покаже, якщо той знається з ним.

— Та у князя й без того руки довгі, он він пан який...

— Тихіше! — сказав раптом Сорока. — Щось у листі шурхотить.

Жовніри замовкли й нашорошили вуха. Неподалік і справді почулося важке тупотіння, під копитами виразно зашурхотіло опале листя.

— Коней чути, — прошепотів Сорока.

Але тупотіння почало віддалятися і невдовзі пролунало різне та хрипке ревіння оленя.

— Це олені! Рогач ланей кличе або іншого лякає.

— Ревище у лісі таке, ніби дідько весілля справляє.

Жовніри знову замовкли й задрімали, тільки вахмістр підіймав часом голову і з хвилину прислухався, після чого знову опускав голову на груди. Так минула година, друга, нарешті ближні сосни з чорних стали сірими, маківки їхні

дедалі більше світлішали, неначе хтось обливав їх розплавленим сріблом. Перестали ревити олені, й німотна тиша залягла у лісовій гушавині. Зоря поволі переходила у світанок, який гасив її рожеві й золоті відблиски. І ось, нарешті, настав день та освітив потомлені обличчя жовнірів, які спали біля хати мертвим сном.

Зненацька розчинилися двері, й на порозі постав Кмитиць.

— Геї, Сороко! — гукнув він.

Жовніри зірвалися на рівні ноги.

— Господи, та ти, пане полковнику, вже ходиш? — зрадів Сорока.

— А ви спите, як байбаки: голови вам можна постинати і викинути за пліт, поки хтось прокинеться.

— Та ми, пане полковнику, до ранку не спали, білий день уже встав, як поснули.

Кмитиць розгледівся довкола.

— Де це ми?

— У лісі, пане полковнику.

— Бачу. А що то за хата?

— Та ми й самі не знаємо.

— Ходімо, — сказав пан Анджей Сороці.

І знову зайшов до хати. Сорока — за ним.

— Послухай, — звернувся до нього Кмитиць, сідаючи на тапчан, — то це князь у мене стріляв?

— Атож.

— А що з ним сталося?

— Утік.

На мить запанувало мовчання.

— Кепсько! — відповів Кмитиць. — Це дуже кепсько! Ліпше було покласти його, ніж пустити живим!

— Ми так і хотіли, але...

— Що «але»?

Сорока коротко розповів про все, що сталося. Кмитиць слухав його з дивним спокоєм, тільки очі в нього горіли.

— Отже, його взяла, — висновив він нарешті. — Але ми ще зустрінемося. Ти чому з дороги збочив?

— Погоні боявся.

— Слушно зробив, вони, напевно, гналися за вами. Надто вже нас мало тепер супроти Богуслава з його силою, страшенно мало! До того ж, він поїхав до Пруссії, а там ми не можемо гнатися за ним, доведеться зачекати!

Сорока полегшено зітхнув. Очевидно, Кмитиць не так уже й боявся князя Богуслава, якщо говорив про погоню. Ця впевненість одразу передалася й старому жовнірові, котрий звик не своєю головою думати і не своїм серцем відчувати, а полковниковими.

Пан Анджей тим часом поринув у глибоку задуму. Раптово отямившись, заходився обмацувати себе.

— Де мої листи? — запитав він.

— Які листи?

— Ті, що були при мені... Я їх у поясі сховав. Де пояс? — гарячково запитував пан Анджей.

— Пояс я сам відстібнув і зняв, щоб вашій милості було дихати легше, ось він лежить.

— Дай сюди!

Сорока подав шкіряний пояс на білій замшевій підкладці з кишнями, стягнутими шнурком. Кмитиць розв'язав шнурок і квапливо дістав папери.

— Це грамоти шведським комендантам, — сказав він із неспокоєм у голосі, — а де ж листи?

— Які листи? — повторив запитання Сорока.

— Матері твоєї ковінка! Листи гетьмана до шведського короля, до пана Любомирського, усі листи, що були при мені...

— Якщо в поясі їх нема, то ніде нема. Мабуть, дорогою загубили.

— На коней і шукати! — страшним голосом крикнув Кмитиць.